

ΕΚΔΟΣΙΣ ΑΓΚΥΡΑΣ

**Η ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΩΝ ΔΙΔΑΣΚΑΛΩΝ ΜΑΣ
ΟΙ ΜΕΓΑΛΟΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΙ**

ΟΡΟΥΣΣΩ

ΚΑΙ Η ΦΥΣΙΚΗ ΑΓΩΓΗ

ΥΠΟ

GABRIEL COMPAURÉ

Μέλους του Ίνστιτούτου

Γενικού Ἐπιθεωρητοῦ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως ἐν Γαλλίᾳ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΙΣ ΣΠΥΡΟΥ ΜΕΛΑ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ.

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΑΓΚΥΡΑΣ

15 ΟΔΟΣ ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ

B

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Ο ΡΟΥΣΣΩ

Α'

Τὸ πᾶν ἐλέχθη περὶ Ρουσσῶ καὶ μάλιστα ἐπανελέχθη, ἀπὸ δύο αἰῶνων, ὅπου τὰ ἔργα του ἐδιαβάστηκαν καὶ ξαναδιαβάστηκαν καὶ συνεχῶς ἐσχολιάσθησαν. Ἐπομένως δὲν πρέπει νὰ ἔχη τις τὴν ἀξίωσιν τοῦ καινούργιου, προκειμένου περὶ ὑλικοῦ τόσο βαθέως ἀνεσκαμμένου. Ἄλλ' εἶνε πάντοτε ἐνδιαφέρον νὰ ἐπανερχώμεθα ἐπὶ τῶν ἰδεῶν ἐνὸς ἀνθρώπου τῆς σκέψεως, τολμηροῦ καὶ ἀνεξαρτήτου, ὁ ὁποῖος ἔσπειρε μὲ γεμάτα χέρια εἰς τὰ συγγράμματά του τὰς παραδοξολογίας καὶ τὰς ἀληθείας, ὁ ὁποῖος ἤσκησεν ἐπὶ τῶν πνευμάτων τὴν πλέον ἀσυνήθη ἐπίδρασιν, ἓνα εἶδος βασκανίας, καὶ περὶ τοῦ ὁποῖου ὁ κ. Μελχιὸρ δὲ Βογκὲ ἔλεγεν ἐσχάτως ὅτι διὰ τοῦ ἐπιβάλλοντος γοήτρου τῆς σκέψεώς του «ἔγινε κύριος ἔλου τοῦ πολιτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ μας μέλλοντος». Αἱ ἰδέαι τοῦ Ρουσσῶ περὶ τῆς ἀγωγῆς, αἱ μόναι, περὶ τῶν ὁποίων

θέλομεν ἀπασχοληθῆ ἐδῶ, ἦσαν τόσον νέαι τῷ 1762, ἡμερομηνίαν τῆς δημοσιεύσεως τοῦ «Αἰμυλίου», ὅσον ἤμποροῦν νὰ εἶνε ἀκόμη καὶ σήμερον· καὶ ἕνας τόμος, ἕνα βιβλίον περὶ ἀγωγῆς, τὸ ὁποῖον, τῷ 1899 ἢ τῷ 1900, ἐκέρδισε διὰ τὸν συγγραφέα του τὴν φήμην τοῦ τολμηροῦ ἀνακαινιστοῦ δὲν εἶνε μολαταῦτα ἢ ἐπανεκδόσεις μερικῶν ἀπὸ τὰς προσφιλεῖς θεωρίας τοῦ Ρουσσῶ. Δὲν εἶνε ἀληθές, ἄλλως τε, ὑπὸ τὸ φῶς τῆς προϊούσης προόδου καὶ πρὸ τῶν ἀνοικτῶν ὀριζόντων, τοὺς ὁποίους ἀνακαλύπτει τοῦ χρόνου ἡ πάροδος, ὅτι ἕνα θέμα, κατ' ἐπιφάνειαν ἐξηγτημένον, ἠμπορεῖ νὰ ξανανειώσῃ καὶ νὰ ἐμφανισθῆ ὑπὸ μίαν νέαν μορφήν;

Ὁ «Αἰμύλιος» εἶνε βιβλίον πυκνὸν καὶ συγκερασμένον, γεμάτο ἀπὸ πράγματα, εἰς τὰ ὁποῖα δὲν εἶνε δυνατόν νὰ εἰσδύσῃ κανεὶς εὐθὺς ἀμέσως, τόσον τὸ ἀληθές εἶνε ἀναμειγμένον ἐκεῖ πρὸς τὸ ἐσφαλμένον καὶ τὰ μυθεύματα, τὰ ἀπότολμα ὄνειρα πρὸς τὰς ὀξείας καὶ ὀρθὰς παρατηρήσεις καὶ τὴν δύναμιν τοῦ διαλογισμοῦ. Δὲν εἶνε ἀπὸ τὰ ἀπλᾶ καὶ διαυγῆ ἐκεῖνα ἔργα, τὰ ὁποῖα ἀποκαλύπτουν εὐθὺς ἀμέσως τὸ μυστικόν των: εἶνε μία σύνθεσις περίπλοκος, κατὰ τὸ ἥμισυ μυθιστόρημα καὶ κατὰ τὸ ἥμισυ φιλοσοφικὴ πραγματεία, ἡ ὁποία—καὶ ἂν ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ Ρουσσῶ δὲν εἶχε γράψῃ τὴν «Νέαν Ἐλοῖζαν»—θὰ ἤρκει νὰ δικαιολογήσῃ τὸν τίτλον μιᾶς προσφάτου μελέτης τοῦ κ. Φαγκέ: «Ὁ Ρουσσῶ, γάλλος μυθιστοριογράφος»· καθὼς ἐπίσης τοῦ ἤξιζε ν' ἀποκληθῆ—ὡς ἀπεκλήθη τὸ παρελθὸν ἔτος ἀπὸ ἕνα ἀμερικανὸν συγγραφέα, τὸν κ. Δάβιδσον— «ψυχολόγος πρώτης γραμμῆς». Τὰ θέματα, τὰ ὁποῖα πραγματεύεται ἐκεῖ ὁ Ρουσσῶ με ἕλην τὴν ὀρμὴν τῆς παραφόρου φαντασίας του, με ὄλας τὰς γοητείας τοῦ μαγευτικοῦ καλάμου, θορυβοῦν κατ' ἀρχὰς τὸν ἀναγνώστην: ὑποδουλώνουν μερικὰ πνεύματα, ἐμπνέουν δυσπιστίαν εἰς μερικὰ ἄλλα. Εἶνε ἀνάγκη ν' ἀναλαμβάνῃ κανεὶς ἐκεῖ ἑαυτὸν πλειστάκις, διὰ νὰ προσανατολίζεταί εἰς τὸ συγκεχυμένον αὐτὸ ἀνακάτωμα τῶν φιλοσοφικῶν θεωρη-

μάτων καὶ τῶν αἰσθηματικῶν φαντασιώσεων. Δὲν τοῦ συνέβη ν' ἀποπλανηθῆ ὁ ἴδιος, ὅταν, παραδείγματος χάριν, ἀφοῦ μᾶς εἶχε παραστήσῃ τὸν Αἰμύλιον ὡς ὀρφανόν, φαντάζεται, διὰ νὰ τὸν ἀναγκάσῃ νὰ μάθῃ νὰ διαβάζῃ, νὰ τοῦ στείλῃ ἐπιστολὰς ἐκ μέρους τοῦ πατρὸς καὶ τῆς μητρὸς του; Ἄλλ' ἐάν, τὴν πρώτην στιγμὴν, αἰσθάνεται τις τὸν πειρασμὸν νὰ στραφῆ μετ' ἀγανακτήσεως ἐναντίον τῶν τολμημάτων καὶ τῶν προπετειῶν ἐνὸς πνεύματος ριψοκινδύνου καὶ ἐστερημένου ἰσοροπίας, παρατηρεῖ, μετὰ τινα σκέψιν, ὅτι τὸ πλεῖστον τῶν παραδοξολογιῶν τοῦ κρύπτουσι μέρος ἀληθείας — δὲν λέγω κοινοτοπίας· ὄχι, ἀλλὰ μίαν πρωτότυπον ἀντίληψιν, μίαν ἀλήθειαν μελλοντικὴν, τῆς ὁποίας τὴν ὀρθότητα θὰ ἐπικυρώσῃ μικρὸν κατὰ μικρὸν ἢ πείρα. Συχνὰ πρέπει ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἴδιον νὰ ζητῶμεν μίαν ὀριστικὴν ἀπάντησιν εἰς τὰς χιμαίρας, ἀπὸ τὰς ὁποίας ἐφαίνετο ὁ περισσότερον ἐνθουσιασμένος. Ἄλλοῦ πάλιν, διὰ νὰ συμφωνήσωμεν μαζύ του, δὲν ἔχομεν παρὰ ν' ἀπομακρύνωμεν τὰς περιτεχνήσεις τῆς συνθέσεως, μὲ τὰς ὁποίας τοῦ ἤρесе νὰ ἐνδύῃ τὰς ιδέας του. Τέλος ὁ «Αἰμύλιος» εἶνε βιβλίον πολεμικῆς, «γεμάτο ἀπὸ ἀστραπᾶς καὶ καπνοῦς» καὶ ὅπως εἰς τὸ πεδίον τῆς μάχης πρέπει νὰ περιμένῃ κανεὶς νὰ διαλυθῆ ὁ καπνὸς τῶν κανονιοβολισμῶν διὰ ν' ἀναγνωρίσῃ τὰς κτηθείσας θέσεις, ὅπως ἀκριδῶς, εἰς τὰς περιφλεγείς ἐξαγγελίας τοῦ Ρουσσῶ πρέπει ν' ἀφήσῃ κανεὶς νὰ σδύσῃ ὁ θόρυβος τῶν ἤχηρῶν φράσεων καὶ νὰ ἐκλείψῃ ἢ δίνῃ τῶν εἰκόνων, τῶν ἀποστροφῶν καὶ τῶν προσωποποιήσεων, διὰ νὰ συλλάβῃ καὶ νὰ διακρίνῃ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀστραπιαίας καὶ λαμπρᾶς του προελάσεως ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς νεωτέρας ἀγωγῆς. Ἀσφαλῶς μερικὰ μέρη τοῦ «Αἰμυλίου» ἐγήρασαν, ἀλλὰ ὅμως θ' ἀναμείνουν ἑκατὸν καὶ πλέον ἔτη, διὰ νὰ κατανοηθοῦν πράγματι καὶ ν' ἀναδειχθοῦν εἰς ὄλην των τὴν δύναμιν.

Ταῦτα διὰ νὰ ἐννοήσῃ τις ὑπὸ ποῖον πνεῦμα συνελήφθη ἡ μελέτη αὕτη: Ὀλιγώτερον διὰ νὰ κρίνῃ τὸν Ρουσσῶ καὶ

περισσότερον διὰ νὰ φέρη εἰς φῶς τοὺς θησαυροὺς τῶν διαρκῶν ἀληθειῶν, τὰς ὁποίας ὡς νὰ ἔχη φυγαδευμένας εἰς ἓνα βιβλίον, τὸ ὁποῖον δικαίως παρουσίαζεν ὡς «τὸ ὠφελιμώτερον καὶ σημαντικώτερον» τῶν συγγραμμάτων του. Τὸ νὰ τὸν συλλάβῃ τις ἐπ' αὐτοφῶρῳ ἐπ' οὐτοπία εἶνε πράγμα εὐκόλον: θὰ ἐμμείνωμεν ὅσῳ τὸ δυνατὸν ὀλιγώτερον εἰς τὸν τετριμμένον αὐτὸν σκοπὸν τῆς ἀντικρούσεως. Χωρὶς νὰ κρύψωμεν κανέν ἀπὸ τὰ σοφίσματα τοῦ «Αἰμυλίου», θὰ ζητήσωμεν πρὸ πάντων νὰ εὐρωμεν κατὰ τί ὁ Ρουσσῶ δύναται ἀκόμη νὰ μᾶς χρησιμεύσῃ ὡς ὁδηγός. Ἡ ἀληθὴς κριτικὴ εἶνε ἐκείνη, ἢ ὁποία ἀναδεικνύει τὸ καλὸν καὶ δὲν ἐπιμένει εἰς τὸ κακὸν παρὰ μόνον διὰ νὰ τὸ ἐξηγήσῃ. Ὁ Ρουσσῶ ὠμίλησε διὰ τὴν αἰωνιότητα καὶ διὰ τὸ μέλλον πολὺ περισσότερο παρὰ διὰ τοὺς συγχρόνους του καὶ τὴν ἐποχὴν του. Εἰς τοὺς λησμονημένους μυχοὺς τοῦ «Αἰμυλίου» ὑπάρχουσι πλεόν τῆς μιᾶς σκέψεις, αἱ ὁποῖαι ἀπαρατήρητοι ἕως τῶρα, εἶνε μολαταῦτα γόνιμοι, εἰς μαθήματα περὶ τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς μας καὶ ἀπ' εὐθείας ἐφηρμοσμένοι εἰς τὰς παρούσας ἀνάγκας: τόσον ἦτο μεγάλη ἢ ὀξυδέρκεια ἐνὸς φιλοσόφου, ἐνὸς «εὐρέτου πηγῶν», ὁ ὁποῖος, ἀπὸ τριάκοντα ἔτη πρὶν εἶχε προείπη τὴν γαλλικὴν ἐπανάστασιν, ἐνῶ συγχρόνως τὴν προητοίμαζε. Ἄλλ' ὅ,τι ἐνδιαφέρει ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν καθ' ἕκαστα ἀληθειῶν εἶνε τὸ γενικὸν πνεῦμα, τὸ ὁποῖον ἐμψυχώνει τὸ ὅλον ἔργον. Ὁ «Αἰμύλιος» εἶνε ἄξιός νὰ μείνῃ τὸ αἰώνιον ἀντικείμενον τῆς μελέτης τοῦ παιδαγωγοῦ, ἔστω καὶ μόνον ὡς σύμβολον πίστεως καὶ ἐλπίδος πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα.

Β'

Ὁ Ρουσσῶ εἶνε πράγματι ἕνας μυσταγωγός· πλέον τούτου, ἕνας ἐπαναστάτης. Ὑπερέβη τὰς γενεὰς τοῦ 1789, ἐκείνας ἀκόμη τοῦ 1793, τῶν ὁποίων ἡ ἀξίωσις ἦτο νὰ ἐπανιδρύσουν τὴν κοινωνίαν, ν' ἀναγεννήσουν τὸ ἀνθρώπινον γένος, κατὰ τὴν ἐκφραστικὴν φράσιν τοῦ Βαρέρ πρὸς τοὺς συναδέλφους αὐτοῦ εἰς τὴν ἐπαναστατικὴν συνέλευσιν : « Ἐχετε κληθῆ νὰ ἐπαναρχίσετε τὴν ἱστορίαν ». Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην τῆς κρίσεως καὶ τοῦ μαρτυρίου εἶνε φυσικὸν ὅτι ἡ προσοχὴ τῶν ἐχεφρόνως σκεπτομένων ἀνθρώπων στρέφεται πρὸς τὰ παιδία καὶ τὴν ἐκπαίδευσιν : διότι διὰ τῆς ἀγωγῆς μόνον δύναται τις νὰ ὑπολογίσῃ προκειμένου νὰ κατευθύνῃ νέας ψυχὰς εἰς τὸν δρόμον μιᾶς ἀναγεννηθείσης ζωῆς. Τοιαύτη ὑπῆρξεν ἡ φιλοδοξία τοῦ Ρουσσῶ. Ὑπῆρξεν ὁ ἀναμορφωτής, ὁ ὄνειροπόλος, ἐὰν θέλετε, ὁ ὁποῖος, ἐν τῇ διαθέρμῳ του διαμαρτυρία κατὰ τῶν καταστάσεων, τὰς ὁποίας καταδικάζει, ἀποβλέπει, ἐν παντί, εἰς μίαν ριζικὴν ἀνακαίνισιν τῶν ἀνθρωπίνων καθιδρυμάτων. Ἀπὸ τὴν ἐπίκλησιν αὐτὴν πρὸς τὸ ἰδεῶδες—χωρὶς νὰ ὀμιλήσωμεν διὰ τὰ δοκίμια, ὅπου, κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς δράσεώς του, εἶχεν ἤδη ἀσκήσῃ τὸν κριτικὸν του οἴστρον—ἐγεννήθη ἡ ὠραία τριλογία τῶν κυριωτέρων ἔργων του, τὰ ὁποῖα ἐδημοσιεύθησαν τὸ ἐν κατόπιν τοῦ ἄλλου ἐντὸς τριῶν ἐτῶν, ἡ « Νέα Ἐλοῖζα » τῷ 1759, τὸ « Κοινωνικὸν συμβόλαιον » καὶ ὁ « Αἰμύλιος » ἐντὸς ἐνὸς καὶ μόνου ἔτους, τοῦ 1762 : τρία ἀριστουργήματα, τὰ ὁποῖα, παρὰ τὴν ποικιλίαν τῶν μορφῶν καὶ τῶν ἀντικειμένων, προέρχονται ἐκ κοινῆς ἐμπνεύσεως, ἀφοῦ τείνουν ἐξ ἴσου πρὸς ἀναμόρφωσιν τῆς κοινωνίας, τὸ πρῶτον εἰς τὰ οἰκιακά της ἡθῆ, τὸ δεύτερον εἰς τὴν πολιτικὴν της σύστασιν, ὁ « Αἰμύλιος » τέλος, εἰς τοὺς νόμους τῆς ἐκπαίδευσεως τοῦ παιδιοῦ καὶ τοῦ νέου.

Ὅσονδήποτε ἰσχυρὰ καὶ ἂν εἶνε ἡ εὐρετικὴ πρωτοτυπία τοῦ Ρουσσῶ εἴμεθα μακρὰν ἀπὸ τοῦ νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι τὸ παιδαγωγικόν του σύστημα, τὸ ὁποῖον ἐσκέφθη ἐπὶ μίαν ὀκταετίαν, εἶνε μία ἀστραπὴ μεγαλοφυΐας, μία ἀποκάλυψις θαυματουργικὴ, τὴν ὁποῖαν τίποτε δὲν προπαρεσκεύασε καὶ τίποτε δὲν προανήγγειλεν εἰς τὸ παρελθόν. Ὁ Ρουσσῶ εἶχε προδρόμους, ἐμπνευστάς. Ἐνας Βενεδικτῖνος, ὁ ὁποῖος θὰ ἠδύνατο νὰ χρησιμοποίησῃ καλλίτερα τὸν καιρὸν του, ὁ Δομένικος Καζὸ ἔγραψεν ἓνα χονδρὸν τόμον ἐπὶ τῶν «Λογοκλοπιῶν τοῦ Ρουσσῶ»: λογοκλοπίαι, ὄχι, ἀλλ' ὑπάρχουν ἐκεῖ μερικαὶ μιμήσεις καὶ δάνεια. Δὲν ἐλαττώνει τις ποσῶς τὴν δόξαν τῶν μεγαλοφυῶν καὶ τῶν πλέον πρωτοτύπων ἀκόμη, σημειῶνων ὅτι μερικαὶ ἀπὸ τὰς περιφημοτέρας συλλήψεις των εἶχον προμαντευθῆ καὶ σκιαγραφηθῆ, πρὶν ἢ κατωρθώσουν διὰ τῆς ἐντάσεως τῆς προσωπικῆς των σκέψεως νὰ δώσουν οὕτως εἰπεῖν σάρκα εἰς φευγαλέας διανοητικὰς σκιάς. Ὁ Ρουσσῶ ἦτο ποτισμένος ἀπὸ τὸν Μονταίνιον, τὸν ὁποῖον ἀναφέρει ἀκαταπαύστως. Εἶχε διαβάσει καὶ «καταφάγει» τὰ βιβλία τοῦ Πὸρ Ρουαγιάλ. Ὁ Φενελὸν καὶ ὁ «συνετὸς Λόκε» καὶ ὁ «ἀγαθὸς Ρολέν» καὶ ὁ «σοφὸς Φλερὺ» τοῦ ἔχουν ὑπαγορεύσῃ μερικὰ ἀπὸ τὰ καλλίτερά του ἀποφθέγματα. Ὁ Λόκε, πνεῦμα πρακτικὸν καὶ ὀρθοφρονοῦν μετὰ τινος ξηρότητος, δὲν ἔχει ἀναμφιδόλως μεγάλας ὁμοιότητος μὲ τὸν Ρουσσῶ: τὸν ἐνέπνευσε ἐν τούτοις εἰς τὴν ἐκστρατείαν του ἐναντίον τῆς ὑδαρᾶς καὶ γυναικώδους ἀγωγῆς, καθὼς ἐπίσης ἐναντίον τῆς διὰ τῶν βιβλίων ἐκπαιδεύσεως. Δὲν φαίνεται ὁ Ρουσσῶ νὰ ἐγνώρισε πολὺ τὸν Ραμπελαὶ καὶ ἐν τούτοις ὑπάρχουν αἰσθηταὶ ὁμοιότητες μεταξὺ τῆς ἀγωγῆς τοῦ «Αἰμυλίου» καὶ ἐκείνης τὴν ὁποῖαν ὁ Ἐπιστήμων ἰδρύει διὰ τὸν νέον Γαργαντούαν, τὴν ἄλλην αὐτὴν φανταστικὴν ὑπαρξιν, τὸν ἄλλον αὐτὸν μαθητὴν τῆς φύσεως. Τοῦ ἀββᾶ δὲ Σαιν Πιέρ, τόσον γονίμου εἰς σχέδια, ὁ Ρουσσῶ δὲν ἐμελέτησε μόνον τὸ «σχέδιον τῆς διαρκοῦς εἰρήνης», τὸ ὁποῖον

ἐσχολίασε· τὸν συνεχίζει ὡς πρὸς τὰς ὠφελιμιστικὰς τάσεις καὶ τὴν κλίσιν πρὸς τὴν ἠθικὴν ἀγωγὴν. Θὰ ἐχρειάζετο ν' ἀναφέρῃ κανεὶς καὶ ἄλλα ἀκόμη ὀνόματα.... Ἄλλ' ὁ συγγραφεὺς τοῦ «Αἰμυλίου» μεταμορφώνει πᾶν ὅ,τι θίγει καὶ ἀναπλάσσει πᾶν ὅ,τι δανεῖζεται· εἰς τὴν γόνιμον φαντασίαν τοῦ αἰ παρ' ἄλλου εἰλημμένα ἰδέαι ἀνανεοῦνται καὶ χρωματίζονται: ἀπὸ δειλαί γίνονται ἐπιβάλλουσαι, ἀπὸ ἀόριστοι, κτυπηταί: ὅμοιαι πρὸς ἀσθενικὰ δενδρύλλια τὰ ὅποια, μεταφυτευθέντα εἰς γῆν πλουσίαν καὶ εὐφορον αὐξάνουν καὶ γίνονται ρωμαλέα δένδρα.

Ἀπὸ ὅλους τοὺς προηγουμένους τοῦ Ρουσσῶ ὁ Τυργκὸ ἴσως ἐχάραξε σαφέστερον νέους δρόμους. Δὲν φαίνεται πιθανόν, ἄλλως τε, νὰ ἔλαβε γνῶσιν ὁ συγγραφεὺς τοῦ «Αἰμυλίου» τῶν ἀπόψεων, τὰς ὁποίας ὁ Τυργκὸ εἶχεν ἐκθέσῃ εἰς τὸ μακρὸν ἐπιτίμιον, ἀληθὲς ὑπόμνημα, τὸ ὅποιον ἀπηύθυνε, τῷ 1751, πρὸς τὴν κυρίαν δὲ Γραφινύ, τὴν τότε διάσημον συγγραφέα τῶν «περουβιανῶν ἐπιστολῶν». Ἄλλὰ δὲν εἶνε ποσῶς ἀσύνηθες, εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν, χωρὶς νὰ συνεννοηθῶσι, τὰ κινούμενα πνεύματα νὰ συναντηθῶσιν εἰς τὰς αὐτὰς ἐμπνεύσεις. Δέκα ἔτη πρὸ τοῦ Ρουσσῶ, μὲ ὄσιν πεποίθησιν καὶ ἐκεῖνος, ὁ Τυργκὸ ἐκήρυσσεν ἤδη τὴν ἐπιστροφὴν εἰς τὴν φύσιν. «Ἡ ἐκπαίδευσίς μας — ἔλεγε δὲν εἶνε παρὰ σχολαστικότης: μᾶς μαθαίνουν τὰ πάντα κατ' ἀντιστροφὴν τῆς φύσεως» — «χρειάζεται νὰ μελετῶμεν τὴν φύσιν, νὰ τὴν συμβουλευώμεθα, διὰ νὰ τὴν βοηθῶμεν καὶ ν' ἀπολυτρωθῶμεν ἀπὸ τὸ ἄτοπον τοῦ νὰ τὴν ἀντιστρατευώμεθα.» — «Παραγεμίζουν τὸ κεφάλι τῶν παιδιῶν μ' ἓνα σωρὸ ἀφηρημένας ἰδέας, τὰς ὁποίας δὲν δύνανται νὰ ἐννοήσουν, ὅταν ἡ φύσις τὰ προσκαλεῖ πλησίον τῆς δι' ὅλων τῶν αἰσθητῶν ἀντικειμένων....» Δὲν ὑπάρχει τίποτε, μέχρι καὶ τοῦ θεμελιώδους ἀξιώματος τοῦ «Αἰμυλίου» περὶ τῆς ἐμφύτου ἀθωότητος τῶν κλίσεών μας, τὸ ὅποιον νὰ μὴ εἶνε παραδεκτὸν ἀπὸ τὸν Τυργκὸ: «Ἡ φύσις ἔθεσεν εἰς τὴν καρδίαν τοῦ ἀνθρώπου

τὸ σπέρμα ἔλων τῶν ἀρετῶν: δὲν ἔχει κανεὶς παρὰ νὰ τὰς ἀφήσῃ νὰ ἐκκολαφθῶσιν....»

Χωρὶς ν' ἀναφέρωμεν ἄλλα παραδείγματα εἶνε φανερόν ὅτι περὶ τὸν Ρουσσῶ ἐκυκλοφόρουν, εἰς τὴν περιβάλλουσαν ἀτμόσφαιραν, τὰ σπέρματα τῶν ἰδεῶν, τὰς ὁποίας εἶχε συλλέξει διὰ νὰ τὰς ἀναπτύξῃ. Ἀλλὰ δὲν εἶνε ὀλιγώτερον προφανές ὅτι ἀπὸ τὸν ἑαυτὸν τοῦ τὸν ἴδιον, ἀπὸ τὸ ἰδικόν του πλούσιον κεφάλαιον, ἀπὸ τὰς «ἐκ τῶν προτέρων» (à priori) ἀντιλήψεις του ἐπὶ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ἐὰν ὄχι ἀπὸ τὴν πρακτικὴν πείραν, ἢ ὁποία τοῦ ἔλειπεν, ὅτι ἐξήγαγε τὴν οὐσίαν τῆς πραγματείας του «περὶ τῆς ἀγωγῆς». Ὁ Ρουσσῶ ἐσκέφθη, ἐφαντάσθη μᾶλλον παρὰ εἶδε καὶ παρητήρησεν. Ὅχι διότι τοῦ διέφευγεν ἡ ἀνάγκη τῆς παρατηρήσεως: Εἶχε πολὺ σαφές περὶ αὐτῆς τὸ αἶσθημα καὶ ἠγνόει καλῶς πᾶν ὅ,τι τοῦ ἔλειπε διὰ νὰ πραγματευθῇ μὲ πλήρη ἀρμοδιότητα τὸ μέγα θέμα, τὸ ὁποῖον ἔθιξε. Ἀπόδειξις τούτου εἶνε ὅτι ἔγραφεν εἰς μίαν ἀπὸ τὰς προστάτιδάς του, τὴν κυρίαν δὲ Κρεκύ, τὴν 15 Ἰανουαρίου 1759, ὅταν, τελειώσας τὴν «Νέαν Ἐλοῖζαν» εἶχεν ἀρχίσει ἀμέσως νὰ συνθέσῃ τὸν «Αἰμύλιον»: «Ὡς πρὸς τὴν ἀγωγὴν θὰ εἶχα μερικὰς ἰδέας νὰ ρίψω εἰς τὸ χαρτὶ ἐὰν εἶχα μικράν τινα βοήθειαν: ἀλλὰ θὰ ἐχρειάζετο νὰ ἔχω ἐπ' αὐτοῦ παρατηρήσεις, αἱ ὁποῖαι μοῦ λείπουν. Εἰσθε μητέρα, κυρία, καὶ φιλόσοφος, ἂν καὶ θρησκόληπτος: ἀνεθρέψατε τὸν υἱὸν σας. Ἐὰν ἠθέλατε, εἰς τὰς στιγμὰς τῆς σχολῆς σας, νὰ σημειώσετε μερικὰς σχέψεις ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου καὶ νὰ μοῦ τὰς μεταδώσετε, ἠθέλατε ἀνταμειφθῇ καλῶς διὰ τὸν κόπον σας, ἐὰν μ' ἐδοθήθουν νὰ συνθέσω ἓνα βιβλίον χρήσιμον.....» Ὁ παράνομος πατήρ, ὁ ὁποῖος δὲν εἶχεν ἀναθρέψει τὰ ἴδιά του τέκνα, εἶχεν ὑποχρεωθῇ νὰ ἐπαιτήσῃ τὴν πείραν τῶν ἄλλων....

Ὁ Ρουσσῶ δὲν ἠγνόει, λοιπόν, ὅτι διὰ νὰ καθορίσῃ τοὺς κανόνας τῆς διαγωγῆς τῶν παιδιῶν ἦτο ἀναγκαῖον νὰ ἔχη σπουδάζῃ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν. Ἐὰν εἶνε ἀκριβές νὰ λέγω-

μεν ὅτι ἐπροΐκισε τὴν Γαλλίαν μὲ μίαν νέαν φιλολογίαν, ὅτι ὑπῆρξεν ἓνας ἀπὸ τοὺς προγόνους τοῦ ῥομαντισμοῦ, εἶνε ἀκριβὲς ἐπίσης νὰ βεβαιῶμεν ὅτι ἐγκαινίασε κατὰ τὸν τρόπον τοῦ τὰς τόσον ἐνδιαφερούσας μελέτας, αἱ ὁποῖαι ἔγιναν τῆς μόδας, πρό τινων ἐτῶν, ὑπὸ τὸ ὄνομα «ψυχολογία τοῦ παιδιοῦ». Θὰ ἦτο εὐκολὸν νὰ καταρτίσωμεν ἐν κεφάλαιον ἀρκετὰ ἐφοδιασμένον τῆς νέας αὐτῆς ψυχολογίας, συλλέγοντες, διεσπαρμένας εἰς τὰς μακρὰς σελίδας τοῦ «Αἰμυλίου», πλῆθος ὀρθῶν καὶ λεπτῶν παρατηρήσεων ἐπὶ τοῦ χαρακτήρος καὶ τῶν κλίσεων τῆς παιδικῆς ἡλικίας. «Τὰ παιδιά δὲν σκέπτονται ποτὲ παρὰ μόνον εἰς τὸ παρόν.... Δὲν γνωρίζω τίποτε, πρὸς τὸ ὅποιον, μὲ ὀλίγην ἐπιδεξιότητα δὲν θὰ ἠδύνατό τις νὰ τοὺς ἐμπνεύσῃ κλίσειν, μανίαν ἀκόμη, χωρὶς ματαιοδοξίαν, χωρὶς ζηλοτυπίαν ἢ ζωηρότητος των, τὸ μιμητικὸν των πνεῦμα ἀρκοῦν, πρὸ πάντων ἢ φυσικὴ εὐθυμία των.... Εἶνε ἴδιον πάσης ἡλικίας, πρὸ πάντων ὅμως τῆς παιδικῆς, νὰ θέλῃ νὰ δημιουργῆ, νὰ μιμῆται, νὰ παράγῃ, νὰ δίδῃ σημεῖα ἰσχύος καὶ δραστηριότητος....»

Θὰ ἠμποροῦσε κανεὶς νὰ ἐξακολουθήσῃ ἐπὶ μακρὸν τὰ ἀποσπάσματα ταῦτα καὶ νὰ δείξῃ πόσον ὁ Ρουσσῶ ηὐχαριστεῖτο νὰ μελετᾷ τὰ παιδιά — διατὶ πρέπει, φεῦ! νὰ προσθέσωμεν τὰ παιδιά τῶν ἄλλων; Κινεῖ τὸν οἶκτον νὰ τὸν βλέπη τις, εἰς τὸ θλιβερόν του σπίτι, κενὸν ἐξ ἰδίας του ὑπατιότητος, νὰ κάθηται εἰς τὸ παράθυρο διὰ νὰ παραδοκῆ τὴν ἔξοδον ἀπὸ τὸ σχολεῖον καὶ νὰ συλλάβῃ λάθρα τὰς συνομιλίαις, τὰ παιγνίδια, τῆς μπιρμπαντιῆς τῶν μικρῶν μαθητῶν... «Ποτὲ ἄνθρωπος — λέγει εἰς τὴν πρὸ τελευταίαν τῶν «ὄνειροπολήσεων ἐνὸς μονήρους περιπατητοῦ» — δὲν ἠγάπησε περισσότερο ἀπὸ ἐμὲ νὰ βλέπη τὰ παιδιά νὰ ξετρελλαίνωνται καὶ νὰ παίζουσι μαζῆ!» Καὶ προσθέτει: «Ἐὰν ἔκαμα κάποιαν πρόσδον εἰς τὴν γνῶσιν τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας τὸ χρεωστῶ εἰς τὴν εὐχαρίστησιν ποῦ ἔδοκίμαζα νὰ βλέπω καὶ νὰ παρατηρῶ τὰ παιδιά».

Ἄλλὰ πόσον ἀκριβεστέρα θὰ ἦτο ἡ ψυχολογία τοῦ Ρουσσῶ ἐάν, ἀντὶ τῆς διαβατικῆς αὐτῆς ἀναστροφῆς πρὸς μερικά χαμίνια τῶν δρόμων, τὰ ὅποια παρηκολούθει μίαν στιγμὴν εἰς τὰ παιγνίδια των, εἶχε κατορθώσῃ νὰ ἀσκήσῃ τὴν προσεκτικὴν παρατήρησιν ἐνὸς πατρός, ὁ ὅποιος ἡμέρα τῆ ἡμέρα, βλέπει νὰ γεννᾶται καὶ νὰ αὐξάνῃ ἡ ψυχὴ τοῦ υἱοῦ του!.... Εἶνε ἀξιοσημείωτον, ἄλλως τε, ὅτι ὁ Ρουσσῶ, ἐπειδὴ εἶχεν ἐγκληματικῶς ἐγκαταλείψῃ τὰ πέντε τοῦ παιδιᾶ, διὰ τοῦτο ἔλαβε καὶ τὴν φροντίδα τῆς ἀγωγῆς, ὡς νὰ ἦσθάνθη ἑαυτὸν ὑποχρεωμένον νὰ ἐπανορθώσῃ ἐν μέρει τὴν βαρυτέραν ἐξ ὄλων τοῦ τῶν ἠθικῶν λιποψυχιῶν: «Αἱ ἰδέαι, μὲ τὰς ὁποίας τὸ σφάλμα μου ἐγένεσε τὸν νοῦν μου συνετέλεσαν εἰς τὸ νὰ μὲ κάμουν νὰ σκεφθῶ τὸ θέμα τῆς ἀγωγῆς....»

Ἐκεῖνο, τοῦ ὁποίου ἐστερεῖτο ἀκόμη ὁ Ρουσσῶ εἶνε ἡ ἐπαγγελματικὴ πείρα τῆς διδασκαλίας. Γνωρίζω καλῶς ὅτι εἰς τὸν μακρὸν κατάλογον τῶν ἐπαγγελμάτων, τὰ ὅποια ἐξήσκησε κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀληθικῆς του νεότητος καὶ τῆς βοεμικῆς ζωῆς του, ἔταν ὑπῆρξεν ἀλληλοδιαδόχως μαθητευόμενος χαράκτης, γραφεὺς ἀρχειοφύλακος, ὑπηρέτης, λακὲς, ἵπποκόμος, ὑπάλληλος, γραμματεὺς, ἀντιγραφεὺς μουσικῆς. — Ὁ Γρίμμ, ὁ ὅποιος δὲν τὸν ἀγαποῦσε τὸν συνεβούλευσε μίαν ἡμέραν νὰ γίνῃ λεμοναδοπώλης— πρέπει νὰ προσθέσωμεν ἀκόμη τὸ ἐπάγγελμα τοῦ παιδαγωγοῦ: ἀλλ' ὑπῆρξε παιδαγωγὸς τόσο ὀλίγον καὶ τόσο κακά! Τῷ 1739 — ἦτο εἰκοσιεπτὰ ἐτῶν. — ὁ Βοννῶ δὲ Μαβλύ, δικαστῆς τῆς Λυών, τοῦ ἐνεπιστεύθη τὴν ἀγωγὴν τῶν δύο υἱῶν του. Ἐπεδόθη κατ' ἀρχὰς εἰς τὸ ἔργον, πιστεύων ὅτι εἶχε πρὸς τοῦτο τάλαντον. Ἀλλὰ ταχέως ἐξῆλθε τῆς πλάνης: «Δὲν ἔκαμα τίποτε ποῦ ν' ἀξίζῃ». Δὲν ἐγνώριζε νὰ μεταχειρίζεται παρὰ τρία μέσα πειθαρχίας, «πάντοτε ἀνωφελῆ καὶ ὀλέθρια διὰ τὰ παιδιᾶ»: Τὸ αἰσθημα, τὸν συλλογισμὸν καὶ τὴν ὀργήν. Τοῦ αἰσθήματος δὲν παρητήθη ποτὲ διότι, διὰ νὰ ἐπιπλήξῃ τὸν Αἰμύλιον δι' ἓν σφάλμα ὁ παιδαγωγὸς

ἐπεμβαίνει λέγων : « Φίλε μου, μοῦ ἐπροξενήσατε θλίψιν !... » Ἄλλὰ τὸν συλλογισμόν τὸν ἀπέκλεισεν ἀνοικτιρμόνως ἀπὸ τὴν ἐκπαίδευσιν τῆς πρώτης ἡλικίας, πεπεισμένος τοῦ λοιποῦ, ἀντιθέτως πρὸς τὴν ἑοξασίαν τοῦ Λόκε, ὅτι δὲν εἶνε πρέπον νὰ λογικεύεται τις, νὰ σπουδαιολογῇ ἀπὸ πολὺ ἔνωρις πρὸς τὰ παιδιὰ, « τὰ ὅποια μὲ τὸ νὰ λογικεύωνται δὲν εἶνε ἐν τούτοις καὶ λογικά ». Ἀηδιάσας ταχέως ἓνα ἐπάγγελμα, διὰ τὸ ὅποιον δὲν ἦτο κατάλληλος, ὁ Ρουσσῶ ἀπηλλάγη αὐτοῦ μετὰ ἓν ἔτος, ὅχι χωρὶς νὰ συντάξῃ διὰ τὸν κ. δὲ Σαιν-Μαρί, ἓνα ἀπὸ τοὺς δύο μαθητάς του, ἓνα σχέδιον ἀγωγῆς, ὅπου τίποτε δὲν προδίδει, οὔτε ὡς σκέψεις, οὔτε ὡς ὕφος, τὸν σπινθηροβόλον καὶ βαθὺν συγγραφέα τοῦ « Αἰμυλίου »

Ἐὰν ὁ Ρουσσῶ δὲν ὑπῆρξεν οὔτε παρατηρητὴς ἐπίμονος τοῦ παιδιοῦ, οὔτε καθηγητὴς — οὔτε μαθητὴς ἀκόμη, ἀφοῦ οὐδέποτε ἠκολούθησε συνεχεῖς σπουδὰς, ἀφοῦ δὲν ὑπῆρξε σπουδαστὴς παρὰ μόνον ἐκείνου, τὸ ὅποιον ὀνομάζουσι « Πανεπιστήμιον τῶν Σαρμέν » (1), εἰς ἀντάλλαγμα εἶχεν αἰσθανθῆ πολὺ, εἶχε ζήσῃ πολὺ καὶ διὰ νὰ μορφώσουν ἓν ἰσχυρὸν πνεῦμα τακτικὰ μαθήματα εἰς τὸ Κολλέγιον τοῦ Πλεσσίς θὰ ἦσαν ἀσφαλῶς ὀλιγώτερον κατάλληλα καὶ συντελεστικὰ ἀπὸ αὐτὴν τὴν τεταραγμένην ζωὴν, ἣ ὅποια ὠδήγησε τὸν Ρουσσῶ εἰς ὅλους τοὺς κόσμους, εἰς τὰ σαλόνια ὅσον καὶ εἰς τοὺς ἀντιθαλάμους, ἣ ὅποια τὸν ἔκαμεν ἀλληλοδιαδόχως φίλον φιλοσόφων καὶ ὁμοτράπεζον μεγάλων κυρίων, ἓνα πληθεῖον ὁμόφρονα τοῦ λαοῦ καὶ τὸν χαϊδόμενον εὐνοούμενον μεγάλων κυριῶν, κομησῶν, δουκισσῶν καὶ συζύγων στραταρχῶν.

Δὲν θὰ ἠδύνατο ν' ἀμφισβητήσῃ κανεὶς ὅτι ὁ Ρουσσῶ ἔχει βάλῃ πολὺ ἀπὸ τὸν ἑαυτὸν του, ὅτι ἐπέρασε πολλὰς

(1) Σημ. τοῦ μεταφραστοῦ : Σαρμέν, χωριδιὰ τῆς Σαβοΐας, διάσημα διὰ τὴν ἐπ' ἀρκετὸν ἐκεῖ διαμονὴν τοῦ Ρουσσῶ.

ἀπὸ τὰς ἀναμνήσεις τῆς ζωῆς του, τὰς ἀντανακλάσεις τῆς ψυχῆς του, ἐν τῇ συλλήψει τοῦ προτύπου μαθητοῦ, τὸν ὁποῖον διαπλάσσει διὰ τὴν ἀνθρωπότητα. Ὁ Μονταίνιος ἔλεγε: «Εἶμαι τὸ ὑφάδι τοῦ βιβλίου μου». Συμβαίνει τὸ ἴδιον καὶ μὲ τὸν Ρουσσῶ; Θὰ ἠδύνατο νὰ εἶπη καὶ αὐτὸς ἐπίσης, καθὼς ὑποβάλλει ὁ Ἀμιέλ: «Τὸ σύστημά μου καὶ ἐγὼ δὲν εἴμεθα παρὰ ἐν καὶ τὸ αὐτό;» Ἐπλασσε τὸν Αἰμύλιον κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσίν του; Ὁ Ἀμιέλ ἰσχυρίζεται ὅτι, εἰς τὰς θεωρίας του τὰς πλέον ἐξαισίας δὲν ὑφαίνει ποτὲ παρὰ μόνον ἐκ τῆς ἰδίας του οὐσίας, ὅτι εἶνε «ὑποκειμενικός» κατ' ἐξοχὴν... Δὲν ἀντιλέγομεν καὶ γνωρίζομεν καλῶς ὅτι κατὰ γενικὸν κανόνα εἶνε φυσικὴ τάσις εἰς τοὺς παιδαγωγοὺς νὰ προβάλλουν ἑαυτούς, οὕτως εἶπειν, εἰς τὰ σχέδια, τὰ ὁποῖα προτείνουν πρὸς μίμησιν εἰς τοὺς ἄλλους. Ὅταν ὁ Ρουσσῶ, παραδείγματος χάριν, ἐξαλείφει ἀπὸ τὴν ἐκπαίδευσιν πᾶσαν διδακτικὴν διδασκαλίαν τί ἄλλο πράττει παρὰ νὰ διατυπώνη εἰς κανόνα τὴν ἰδίαν του πεῖραν; «Τὸ ὀλίγον, τὸ ὁποῖον γνωρίζω, τὸ ἔμαθα μόνος. Ποτὲ δὲν ἠμπόρεσα νὰ μάθω τίποτε ἀπὸ τοὺς δασκάλους....» Ὁ Ρουσσῶ εἶνε αὐτοδίδακτος: Ὁ Αἰμύλιος ἐπίσης.

Ἀλλά, ἐξ ἀντιθέτου, εἰς πόσα ἄλλα σημεῖα αἱ εὐρέσεις τῆς ἀγωγῆς τοῦ Αἰμυλίου δὲν ἔρχονται εἰς κατηγορηματικὴν ἀντίθεσιν πρὸς τὰς πραγματικότητας τῆς ζωῆς τοῦ Ρουσσῶ; Τὸ νὰ συνιστοῦν εἰς τοὺς ἄλλους ὅ,τι ἐπέτυχον εἰς τοὺς ἰδίους, ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι εἶνε εὐχαριστημένοι ἀπὸ τὴν τύχην των, αὐτὸ εἶνε αὐτονόητον. Ἀλλ' ὁ Ρουσσῶ ἦτο δυσηρεστημένος ἀπὸ τὸν ἑαυτόν του καὶ ἀπὸ τὴν τύχην του, ὅχι ὀλιγώτερον παρ' ὅσον ἦτο ἀπὸ τὴν κοινωνίαν. Ἡ ἀνατροφή, τὴν ὁποίαν ὀνειρεύεται φαίνεται συνεπῶς ὅτι ἔχει συλληφθῆ ὡς μία προσπάθεια ἀντιδράσεως κατὰ τῆς ἰδίας του καταστάσεως, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ἀφροσύνας, ἕνεκα τῶν ὁποίων εἶχεν ὑποφέρει, πρὸς τὰς πλάνας ἢ τὰ σφάλματα, τὰ ὁποῖα εἶχε διαπράξῃ. Πτωχὴ πονεμένη ψυχὴ, σῶμα ἀδύνατον καὶ ἄρρωστον,

παρηγορείται μὲ τὴν ἐπίκλησιν τῆς ἰδεώδους εἰκόνας ἐνὸς παιδιοῦ ῥωμαλέου, ὑγιοῦς κατὰ τὸ σῶμα καὶ τὸ πνεῦμα. Ἀποζημιώνεται διὰ τὰς ἀθλιότητάς του, τὰς ἀτελείας του, δημιουργῶν μίαν ὑπαρξιν εὐδαίμονα καὶ τελείαν.

Λέγω, παραδείγματος χάριν: «Δὲν εἶχα ἀκόμη τίποτε ἐννοήσει, τὰ πάντα εἶχον αἰσθανθῆ». Διὰ ν' ἀποφύγη λοιπὸν τὰς συνεπείας αὐτῆς τῆς προώρου διεγέρσεως, ἡ ὁποία τὸν εἶχε καταστήσῃ καθ' ὑπερβολὴν εὐαίσθητον καὶ τὸν εἶχεν ἀποθαρρύνει διὰ τὴν ζωὴν, πίπτων εἰς τὴν ἀντίθετον ὑπερβολὴν, δὲν ἐπιβραδύνει μέχρι τοῦ δεκάτου πέμπτου ἔτους τὴν μύησιν τοῦ Αἰμυλίου εἰς πᾶσαν αἰσθηματικὴν συγκίνησιν; Ἔκαμε κατάχρησιν μελέτης. Δέκα ἔτη πρὶν εἶχε καταβροχθίσῃ δλόκληρον βιβλιοθήκην μυθιστορημάτων. Διὰ τοῦτο ἄραγε, ἀπεχθανόμενος καὶ ἀναθεματίζων τὰ βιβλία, τὰ ἀπηγόρευσε ἀπολύτως εἰς τὸν Αἰμύλιον; Δὲν γνωρίζω, εἶπεν ὁ κ. Βρυνητιέρ, ἕναν ἀπὸ τοὺς μεγάλους μας συγγραφεῖς, ὁ ὁποῖος ἐστερήθη διευθύνσεως μέχρι τοιοῦτου σημείου, κατὰ τὴν παιδικὴν καὶ νεανικὴν του ἡλικίαν. Πράγματι δὲν εἶχεν, οὕτως εἶπειν, οἰκογένειαν: ἡ μητέρα του ἀπέθανεν εὐθὺς ὡς τὸν ἐγέννησεν ὁ πατέρας του, ἀφοῦ τὸν ἐχάλασε τὸν ἐγκατέλειψε. Κανεὶς δὲν τὸν εἶχεν ἀναθρέψῃ. Πῶς νὰ μὴ αἰσθανθῆ τὸν πειρασμόν, ἔπειτα ἀπὸ αὐτά, νὰ φαντασθῆ μίαν κατάστασιν ὅπως ἀντίστροφον, δίδων εἰς τὸν Αἰμύλιον ἕνα κυβερνήτην, ὁ ὁποῖος δὲν θὰ τὸν χάσῃ οὐδ' ἐπὶ στιγμὴν ἀπὸ τὰ μάτια του, ἕνα Μέντορα, ὁ ὁποῖος θὰ τὸν συνοδεύσῃ, θὰ τὸν προστατεύσῃ εἰς ὅλα του τὰ διαδήματα, μέχρις αὐτοῦ τοῦ κατωφλίου τοῦ γαμηλίου θαλάμου; Περιστοιχισμένος κακῶς, ἐκτεθειμένος εἰς ἀναστροφὰς ταπεινωτικὰς, ὁ Ρουσσῶ εἶχε συνείδησιν τοῦ τι εἶχε χάσῃ εἰς ἀξιοπρέπειαν, εὐγένειαν ψυχῆς, διὰ τῶν ρύπων τῆς ὑπάρξεώς του: Λοιπὸν διὰ ν' ἀναθρέψωμεν ἕναν ἄνθρωπον, ἐν τιμῇ καὶ ἀρετῇ, ἃς περιορίσωμεν ὅλας τὰς ἐξωτερικὰς περιστάσεις, αἱ ὁποῖαι κινδυνεύουν νὰ τὸν μολύνουν καὶ νὰ τὸν διαφθείρουν. Ὁ Αἰμύλιος θὰ

ζήση μόνος, μακρὰν τῶν ἀνθρώπων... Ὁ Ρουσσῶ διῆγεν εἰς τὰ δημόσια καταστήματα καὶ τοὺς ἀντιθαλάμους, ἐσπαταλᾶτο εἰς τὴν κοσμικὴν ζωὴν· ἐσύχναζεν εἰς τὰ παρισινὰ σαλόνια καὶ κατὰ καιροὺς ἀφῆκε νὰ γοητευθῆ ἀπὸ τὰ κοινωνικὰ τεχνάσματα· ἔπλεξεν ἓνα σωρὸ ἐπιπολαίους ἐρωτικούς δεσμούς. Ἐρρέτωσαν αὐτὰ ὅλα διὰ τὸν ἰδεώδη ἄνθρωπον· ἢ ἐξοχή, ὁ ἐλεύθερος ἀήρ, ἢ ἀπλότης τοῦ ἀγροτικοῦ βίου, ἓνας ἔρως ἄγνός, μοναδικός καὶ βαθύς, οὐδὲν πλὴν τῆς φύσεως... «Χαίρετε Παρίσιοι, πόλις θορύβου, καπνοῦ καὶ βορβόρου, ὅπου αἱ γυναῖκες δὲν πιστεύουν πλέον εἰς τὴν τιμὴν, οὐδὲ οἱ ἄνδρες εἰς τὴν ἀρετὴν! Χαίρετε Παρίσιοι, ζητοῦμεν τὸν ἔρωτα, τὴν εὐτυχίαν, τὴν ἀθωότητα: ποτὲ δὲν θὰ εἴμεθα ἀρκετὰ μακρὰν ἀπὸ σᾶς!...»

Ὁ «Αἰμύλιος» λοιπόν, δὲν εἶπε, ἐν μέρει, παρὰ μία σύνθεσις ὄνειρου καμωμένη ἀκριδῶς κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν πραγματικὴν ζωὴν τοῦ Ρουσσῶ. Διὰ νὰ συγχωρήσῃ τις, διὰ νὰ ἐξηγήσῃ τοῦλάχιστον τὴν γένεσιν τῶν τρελλῶν χιμαιρῶν τοῦ «Αἰμυλίου», δὲν πρέπει νὰ χάνῃ ἀπὸ τὰ μάτια τοῦ τὸν ἐσωτερικὸν ἀγῶνα, ὁ ὁποῖος ἐλάμβανε χώραν εἰς τὴν καρδίαν τοῦ ἥρωός μας μεταξὺ τῆς εὐγενείας τῶν τάξεών του καὶ τῆς εὐτελείας τῆς ζωῆς του: τὴν κτυπητὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ τῆς λατρείας μὲ τὴν ὁποῖαν περιέβαλε τὸ ἰδεῶδες καὶ τῆς εὐτελοῦς πραγματικότητος τῆς θέσεώς του, τῆς ὁποίας ἦτο ἐν μέρει ὑπεύθυνος. Ὁ ἄνθρωπος αὐτός, περὶ τοῦ ὁποίου ὁ Γκριμ ἔλεγεν ὅτι «ἦτο δυστυχὴς σχεδὸν πάντοτε», πληγεὶς ἀπὸ τὰς πλέον παραδόξους περιπετείας, καταβεβλημένος ἀπὸ τοὺς φυσικούς του πόνους καὶ ὅστις ἠσθάνετο ἑαυτὸν θνήσκοντα ὅταν συνέθετε τὸν «Αἰμύλιον» τεταραγμένος ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὰ φανταστικὰ δεινὰ, τὰ ὁποῖα τοῦ ἐσφρηλάτει ἓνα πνεῦμα ἀνήσυχον, ἐξηρεθισμένον ἀπὸ αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς μανίας καταδιώξεως, ἢ ὁποῖα ἤρξανεν ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος καὶ τέλος τὸν ὠδήγησεν εἰς τὴν αὐτοκτονίαν, κατηγανακτημένος ἐναντίον μιᾶς κοινωνικῆς καταστάσεως τῆς

ὁποίας τοσοῦτω μᾶλλον ἐγνώριζε τὰ ἐλαττώματα καθ' ὅσον εἶχε λάθει μέρος εἰς αὐτά, ταπεινωμένος ἀπὸ τὴν ἀνάμνησιν ἐκείνου, τὸ ὁποῖον ἀπεκάλει «μπερμπαντιές» τῆς νεότητός του, ἐντροπιασμένος ἀργότερα διότι ἔζη μὲ μίαν ὑπηρέτριαν πανδοχείου, τῆς ὁποίας ἡ χυδαιότης τοῦ ἐστοίχισε πλέον ἢ ἅπαξ ὀδυνηρῶς : εἶχεν ἀνάγκην νὰ ρίψη ἑαυτὸν εἰς ἕνα κόσμον ἰδεώδη καὶ νὰ ζητήσῃ ἐκεῖ τὴν πρόσκερον λήθην τῶν ἠθικῶν του ἀπειριῶν, ἐν ἀντιστάθμισμα τῶν δυστυχιῶν του, ὡς ἐν ἀντάλλαγμα τῶν ἀδυναμιῶν τοῦ χαρακτῆρός του, τῶν πεπρωμένων του θλίψεων. Ἐὰν ἡ ζωὴ του ὑπῆρξε συχνὰ ὀδυνηρὸν δράμα, μερικὰ μέρη τοῦ «Αἰμυλίου» θὰ εἶνε εἰδύλλια, βουκολικά, ἀληθοῦς ποιητικοῦ θελγήτρου. Ἐλεγεν : «Ἡ ἀδυναμία τοῦ νὰ κατακτῆσω τὰ ὑπαρκτὰ ὄντα μ' ἔρριψεν εἰς τὴν χώραν τῶν χιμαιρῶν : κατεσκεύασα διὰ τὸν ἑαυτὸν μου κοινωνίας τελείων πλασμάτων...» Αἱ ὑπερβολαί, αἱ φαντασιοπληξίαι, τὰς ὁποίας θὰ ὑπογραμμίσωμεν εἰς τὸν «Αἰμύλιον» δὲν εἶνε πολλάκις παρὰ ἐκούσiai εὐρέσεις τῆς φαντασίας, τῶν ὁποίων θῦμα δὲν εἶνε καθόλου ὁ ἐφευρέτης. Καθὼς τὸ ἔγραφε τῷ 1763 εἰς τὸν πρίγκηπα τῆς Βυρτεμβέργης, ἐξ ἀφορμῆς τοῦ προγράμματος τῆς ἀγωγῆς, τὸ ὁποῖον εἶχε συντάξῃ διὰ τὴν θυγατέρα του Σοφίαν, ἀνατραφεῖσαν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ «Αἰμυλίου» : «Δὲν εἶνε ἴσως ἡ παραληρήματα πυρέσσοντος.... Ἡ σύγκρισις τοῦ ὑπάρχοντος πρὸς ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ὄφειλε νὰ ὑπάρχη κατέστησε τὸ πνεῦμα μου ῥομαντικὸν καὶ μ' ἔρριψε πάντοτε μακρὰν παντός τοῦ ὅ,τι δύναται νὰ γείνη». Ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον θὰ ἤθελε νὰ εἶνε ὁ Ρουσσώ, ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον δὲν κατώρθωσε νὰ εἶνε, θὰ εἶνε ὁ Αἰμύλιος ἢ, τοῦλάχιστον, ὁ Ρουσσώ θέλει νὰ εἶνε